

KALBOS VIETA VALSTYBIŲ POLITIKOJE: STANDARTINIŲ KALBŲ SUSIKŪRIMAS

DOC. DR. IRENA SMETONIENĖ

Vilniaus universitetas
Vilnius University
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius
El. paštas irena.smetoniene@ff.vu.lt

Santrauka

Straipsnyje siekiama parodyti, kada ir kaip Europoje atsiranda kalbos standartas, kokia jo prasmė, kuo šie procesai panašūs į procesus, vykčius Lietuvoje. Standartinės kalbos greičiau sukuriamos ir įtvirtinamos ten, kur jos suprantamos kaip valstybių vienijimo ir valdymo įrankis. O ten, kur standartinės kalbos idėja kyla pavergtoje tautoje, jai tenka nueiti ilgą ir sunkų kelią. Lietuvių standartinės kalbos istorija sudėtinga ir ilga. Iki XIX a. tarmė, nepaisant rašančiųjų polinkio į vakarų aukštaičių tarmę, nepasirenkama, rašyba nenusistovėjusi, su valstybės politika ji siejasi tik tiek, kiek lietuvių kalba yra reikalinga kaimiečiams ir smulkiajai bajorijai valdyti. XIX a. didžiulį vaidmenį suvaidina Žemaičių sąjūdis ir jo siekius tęšęs Motiejus Valančius. XIX a. pabaigoje tarmė jau pasirinkta, rašyba nusistovi. Apskritai visas XIX a. pažymėtas kalbos gryninimo žyme. Svarbiausiais standartinei kalbai laikytini 1922 metai, kai Konstitucijoje ji paskelbiama valstybine, Švietimo ministerija Jablonskio gramatiką pripažįsta gramatikos standartu, o Kaune įkuriamas universitetas.*

* „Parlamento studijų“ redakcinė kolegija pasiūlys 2 straipsnius kalbos politikai aptarti: šiame numeryje – istoriniu, kitame – aktualių aspektu.

Reikšminiai žodžiai: kalbos politika; standartinė kalba; rašomoji kalba; valstybės politika; tarmė; gramatika; rašyba; tauta; universitetas; lietuvių kalba; gryninimas.

1. Įvadas

Kalbos politika – labai plati veikla, apimanti ne tik kalbos kodifikavimo dalykus, bet ir jos statuso įtvirtinimą bei išsaugojimą. Jau pats žodis „politika“, vartojamas sąvokoje, rodo, kad ši veikla yra susijusi su valstybės gyvenimu, tam tikromis valstybinėmis kalbinėmis nuostatomis, tam tikrais valstybės įsipareigojimais kalbai. „Tarptautinių žodžių žodynas“ nurodo, kad politika yra „valstybės reikalų tvarkymo teorija ir praktika; visuomeninė veikla, sauganti klasinius interesus“¹. Pats žodis yra kilęs iš graikų kalbos ir reiškia valdymo meną (*politikē* (*epistēmē*) – valstybės valdymo menas), taigi, galima sakyti, kad kalbos politika yra dalis valstybės valdymo ir teorijos, ir praktikos.

Lietuvoje apie kalbos politiką mokslinių straipsnių nedaug², tam tikri jos aspektai gvildenami žiniasklaidoje, bet iš jų nematyti kalbos politikos visumos. Dar daugiau – pastaruoju metu pasirodo klaidinančių ir net netiesų deklaruojančių straipsnių, kuriuose Lietuvos kalbos

¹ Priega per internetą: <http://www.zodziai.lt/reiksme&word=Politika&wid=15686>.

² Bendresnis suvokimas apie kalbos politikos rūšis – Kėvalienė, D., Raipa, A. Pagrindiniai valstybinės kalbos politikos bruožai ir tendencijos. *Viešojo politika ir administravimas*. 2007, Nr. 19.

Apie lietuvių kalbos politiką ir jos planavimo ypatumus – Smetonienė, I. Language policy in Lithuania. *Res Balticae*. 9 (2003); Smetonienė, I. Lietuvių kalbos politika Europos kalbų politikos kontekste. *Kalbos kultūra*. 2005, Nr. 78.

Apie kalbos planavimą, tarmių ir sociolektų santykį su standartinė kalba – Ramonienė, M. Vilniaus gyventojų kalbinis elgesys. *Prace baltystyczne*. T. 4. *Język, literatura, kultura*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski wydział polonistyki, 2009; Hogan-Brun, G., Ozolins, U., Ramonienė, M., Rannut, M. Language policies and practices in the Baltic States. *Current issues in language planning*. Vol. 8, iss. 4 (2007); Ramonienė, M. Language planning and personal naming in Lithuania. *Current issues in language planning*. Vol. 8, iss. 3 (2007).

politiką bandoma susieti tik su sovietine okupacija, sąmoningai nutyliami istoriniai kalbos standartizavimo procesai Lietuvoje ir kitose šalyse, ypač jų panašumai. Esama straipsnių apie standartinių kalbų formavimąsi Europoje, kuriuose paliečiama ir vieno ar kito meto Lietuvos situacija³, tačiau nuodugnesnio lyginimo nepateikta, gal todėl visuomenei atrodo, kad kodifikavimo darbai, kalbos ir politikos artėjimo procesai vyko tik Lietuvoje, o kitose šalyse kalbinė laisvė yra prigimtinis dalykas. Šiame straipsnyje aprašomuoju metodu valstybės politikos formuotojams (politikams) ir šviesuomenei siekiama parodyti, kada ir kaip Europoje atsiranda kalbos standartas⁴, kokia jo prasmė, kuo šie procesai panašūs (ir kartu skirtingi) į procesus, vykusius Lietuvoje.

2. Kalbos standartizavimas Europoje

Ne paslaptis, kad kalba yra tam tikras valstybės įrankis, kuriuo ji gali suvienyti šalį – tokį teiginį puikiai iliustruoja Europos standarti-

³ Subačius, G. Written standard and spoken standard. *Baltų filologija*. T. 10 (2001); Subačius, G. Two types of standard language history in Europe. *Res Balticae*. 8 (2002); Subačius, G. Standartinių (bendrinių) kalbų istorijos chronologija. *Metmenys*. Nr. 84 (2004); Birštonaitė, R. Kai kurie anglų, slovākų ir lietuvių šnekamųjų standartinių kalbų formavimosi bruožai. *Archivum Lithuanicum*. T. 4 (2002); Cizikaitė, D. Anglų kalbos terminai common language, national language, literary language, King's language, standard language ir jų lietuviški atitikmenys. *Archivum Lithuanicum*. T. 4 (2002).

⁴ Šiame straipsnyje vartojamas Europoje paplitęs standartinės kalbos terminas, nes jis geriausiai atspindi kalbos normiškumą, valstybinį statusą, oficialumą, nuoseklų ir dėsningą kalbos struktūros (taisyklių) kūrimą bei tų taisyklių taikymą. Lietuvių kalbotyroje įsitvirtinęs bendrinės kalbos terminas, dažnai jau apibrėžiamas taip pat kaip ir standartinė kalba, sukelia problemų verčiant į anglų kalbą. Dažniausiai jis verčiamas „common language“, tačiau šis terminas atspindi ankstyvąją standartinės kalbos fazę, dar nepasiekusią moderniosios kalbos raidos etapo. „Tokią kalbos fazę būtų galima vadinti prieškodifikacine. Tai vienas iš ankstyvųjų bendrinės kalbos raidos etapų, kai dar nebūna vienodus kalbos kodus (normas) fiksuojančių visuotinai pripažintų veikalų (gramatikų, žodynų).“ (Cizikaitė, D. Anglų kalbos terminai common language, national language, literary language, King's language, standard language ir jų lietuviški atitikmenys. *Archivum Lithuanicum*. T. 4 (2002), p. 275.)

nių kalbų formavimasis ir valstybinis jų įtvirtinimas. Nuo pat pirmųjų žingsnių, kai tik užsiminta apie valstybės kalbos pasirinkimą, arba standartizavimą, kalba tapo neatsiejama politikos dalimi. Sociolinguistas Einaras Haugenas atkreipia dėmesį, kad iki Renesanso rūpin-tis kalba buvo palikta gramatikams ir retorikams, kurie skelbė apie kalbos grožį ir poveikį klausytojams⁵, tačiau su valstybės valdymu ir vienu kalbos standartu tai neturėjo nieko bendra. Visai kitaip į kodi-fikavimą ir jo prasmę imta žiūrėti nuo XV amžiaus. Galima drąsiai teigti, kad ispanai buvo pirmieji, susieję kalbą ir valstybės politiką. 1492 m. pasirodo vyskupo Antonio de Nebrijos ispanų kalbos gra-matika, kurioje įgyvendintos dar Alfonso X laikais kurtos kalbos nor-mos tiems, kurie nori kalbėti viena, standartizuota, kalba, tvarkyti ja valstybės dokumentus, rašyti mokslo darbus ir kitus raštus. Atkreip-tinas dėmesys į du labai svarbius aspektus, turėjusius didžiulę svarbą kitoms valstybėms (Lietuvai taip pat, tik gerokai vėliau): 1) autorius pasirenka **vieną** Ispanijos **tarmę** (kastilų), kuri jam atrodo labiausiai išlaikiusi kalbos sistemą, ir gramatiką pavadina jos vardu – „Gram-matica de la lengua Castellana“; 2) Nebrija gramatiką pavadina ne susikalbėjimo ar bendravimo vadovėliu, o „companero del imperio“ ir skiria karalienei Izabelei I, o karalienė ją patvirtina **įsakymu**. Taigi, aukščiausia valstybės institucija nurodo savo piliečiams, koku kal-bos standartu jie privalo vadovautis. Kalba tampa valstybės politikos dalimi. Sakoma, kad ne visi Ispanijoje buvo patenkinti tokiu karalie-nės sprendimu: vieniems nepatiko, kad pasirinkta kastilų tarmė, kiti apskritai skundėsi, kad ryte atsibudusi Ispanija nebemokėjo kalbėti

⁵ Kaip ir šiandien, būta dviejų nuomonių. Vieni sakė, kad kalba yra duota Dievo, todėl niekas negalys jos liesti. Kiti jau kalbėjo apie kalbos normas ir tam tikrą tvarką kalboje. Vienas iš žinomiausių veikalų – Kvintilijano „De institutione oratoria“.
Jis rašė, kad viena iš gramatikos funkcijų yra taisyklingos kalbos formavimas (*recte loquendi scientiam*). Tuo metu imamas vartoti ir žodis „kodifikacija“, kuris reiškė tam tikrą rašybos, gramatikos, leksikos kodų patvirtinimą. (Išsamiau žr. Хауген, Э. Лингвистика и языковое планирование. *Новое в лингвистике*. Вып 7. *Социолингвистика*. 1975.)

ispaniškai, tačiau karalienė tokiu savo sprendimu pasiekė svarbiausią tikslą – per kalbą ji suvienijo Ispaniją⁶. Vienas po kito pasirodo Nebrijos lotynų–ispanų ir ispanų–lotynų žodynai, 1517 m. – traktatas apie ispanų kalbos rašybą, kurie dar labiau įtvirtina kalbos standartą valstybės gyvenime.

Ispanų valdovų sugebėjimas per kalbą suvienyti valstybę ir oficialiame lygmenyje išvengti dialektų maišalynės rado atgarsį ir kitose to meto Europos valstybėse. 1582 m. Italijoje įkuriama Accademia della Crusca, kuriai iškeltas tikslas – parinkti vieną tarmę, galinčią tapti prestižinės kalbos etalonu, ir kovoti už jos grynumą. Tai buvo pirmoji valstybės išlaikoma akademija. Atkreiptinas dėmesys, kad ir iki akademijos įkūrimo italai turėjo prestižinį kalbos variantą – tai Dantės, Petrarkos ir Bokačo kūrinių kalba, bet jos prestižiškumas buvo susijęs su literatūriniu standartu, kitaip sakant, tai buvo italų literatūrinė, o ne valstybės valdymo, kalba. To meto susiskaldžiusiai Italijai reikėjo kitokio standarto. 1612 m. pasirodo akademijos parašytas žodynas, o Toskanos (Florencijos) tarmė tampa visos Italijos kalbos standartu.

Netrukus kalba tampa valdymo įrankiu ir Prancūzijoje – kardinalas Richelieu 1635 m. įkuria Prancūzijos akademiją. Gudrusis kardinalas pats nurodė akademijos uždavinius ir prašė jos narių nepaprastai atidžiai ir kantriai kurti tikslias prancūzų kalbos taisykles ir padaryti ją tinkamą rašyti ir kalbėti apie meną bei mokslą. Jis buvo įsitikinęs, kad toks bendros kalbos sistemos sukūrimas padės jam politiškai suvienyti šalį. Būtent jis ištarė frazę – „kas valdo kalbą, tas valdo ir valstybę“. Nuo Ispanijos ir Italijos skirtumas tik tas, kad prancūzai kalbos standartui pasirenka dvaro kalbą, o ne vieną iš Prancūzijos tarmių. Prancūzijos akademijos veikla buvo puikus pavyzdys, kaip toliau prižiūrėti patvir-

⁶ XX a. pabaigoje Wiliamas Beeras savo studijoje „Kalbos politika ir nacionalinė vienybė“ rašys: „Kalbos politika tampa socialiniais klijais, kuriais vyriausybės siekia susiskaldžiusias žmonių grupes sujungti į vieną stabilią politinę ir socialinę visumą.“ (Beer, W.R., Jakob, J.E. *Language policy and national unity*. Totowa, NJ., 1985, p. 1.)

tintą standartą, kad kalba, nors ir standartizuota, išliktų gyva ir atvira naujovėms. Akademijos imamos kurti ir kitose šalyse: 1713 m. – Ispanijoje, 1739 m. – Švedijoje, 1830 m. – Vengrijoje⁷.

Visai kita kalbos padėtis tose valstybėse, kur kodifikavimo ir standartizavimo idėjos kyla iš apačios, be valstybės vadovų palaikymo, kur nacionalinės kalbos iškėlimas tampa tautų pasipriešinimo okupantams ginklu. Štai Slovakija nuo XI amžiaus priklausė Vengrijos Karalystei, o ši buvo Austrijos imperijos dalis. Natūralu, kad į slovakų kalbą žiūrėta kaip į dėmesio nevertą muzikų kalbą, o išsimokslinę slovakai rašė vengrų, lotynų, nuo XIV a. pabaigos – čekų kalba. Patys slovakai čekų kalbą laikė sunorminta, ištobulinta, hierarchiškai aukštesne, vadinasi, ir prestižine⁸. Situacija pasikeitė tik XVIII a., kai susiformavo tautinė, religinė ir kalbinė slovakų savimonė. Katalikų kunigas Jozefas Ignácas Bajza 1783 m. išleidžia romaną slovakų kalba, o 1790 m. katalikų kunigas Bernolákas parašo slovakų kalbos gramatiką. Tai buvo mėginimas norminti slovakų kalbą, parodyti jos tinkamumą ne tik buitinei vartosenai. Nors ši kalba buvo vartojama šviesuomenės (iš pradžių kaip šnekamoji, vėliau ir kaip rašomoji), tačiau XVIII a. ji netapo oficialia valstybės kalba, nes slovakų valstybės ir nebuvo. XIX a. slovakų kalbos kodifikavimas pasiekė aukštesnį lygmenį – 1846 m. pasirodo du labai svarbūs Liudovito Štūro darbai: „Slovakų kalbos mokslas“ ir „Slovakų kalba, tai yra apie būtinybę rašyti šia kalba“. Štūras, pasinaudodamas kitų šalių patirtimi, kalbos standartui pasirenka vidurio slovakų tarmes. Atrodo, kad pagrindas standartinei kalbai paklotas, belieka jį pripažinti atitinkamoms valstybės institucijoms, tačiau ilgai trukusi

⁷ Išsamiau apie Europos standartinių kalbų formavimąsi žr. Haugen, E. *Linguistics and language planning. Sociolinguistics*. 1971, p. 50–67.

⁸ „Slovakų žemėse bibličtina – vadinamoji čekiškos Kralicos Biblijos kalba – imta laikyti viršdialektine lingvistine priemone, susijusia su prestižine rašto tradicija. Bibličtinis prestižas buvo toks didelis, kad ji ilgainiui tapo vos ne šventenybe, kurią tik šventvagis galėtų kėsintis pakeisti.“ (Birštonaitė, R. Kai kurie anglų, slovakų ir lietuvių šnekamųjų standartinių kalbų formavimosi bruožai. *Archivum Lithuanicum*. T. 4 (2002), p. 268–269.)

priklausomybė nuo vengrų (iki 1918 m.), čekų kalbos prestižiškumas, religiniai dalykai neleido susiformuoti tokiai tautinei savimonei, kuri subrandintų nepriklausomos valstybės idėją, o vienas iš postulatų būtų sava kalba. Atvirksčiai, 1918 m. įkūrus Čekoslovakijos Respubliką, daug kam buvo priimtina net čekoslovakų kalbos idėja. Ir tik 1993 m., kai Slovakija tapo savarankiška valstybe, slovākų kalba paskelbta valstybine – ji pagaliau tapo valstybės politikos dalimi.

Savotiškai buvo kuriamas ir anglų kalbos standartas. Jo pradžia siekia XV a., kai bandyta apibrėžti, kas yra anglų kalbos standartas, kai bandyta anglų kalbą vietoj prancūzų kalbos vartoti valdžios ir prekybos sferose. Iki pat XVII a. kalbama apie savotiškai du standartus: anglų rašomąją ir šnekamąją prestižinę karaliaus (angl. *King's English*) kalbą. 1596 m. Edmundas Cootėas savo knygoje rašo norįs skaitytojus išmokyti taisyklingai rašyti, o XVIII a. jau labiau akcentuojama tartis: 1764 m. Carterio sudarytame žodyne rašoma, kad jo tikslas esąs užsieniečiams pademonstruoti tikrąją anglų kalbos tartį, o vietiniams padėti atsikratyti klaidingo ir netikusio dialekto, būdingo kuriai nors karalystės grafystei, bei išmokyti vaikus kalbėti taip, kaip labiausiai pridera. Randasi šviesuolių, kurie vaikšto po kaimus ir moko vaikus taisyklingos tarties (mokiniai skaitydavo garsiai ir šitaip mokėsi tarti taisyklingai). Tačiau kalbos standartui susiformuoti situacija buvo nedėkinga: nors apie XVI a. antrąją pusę ir ėmė ryškėti į tarties standartą pretenduojanti Londono aukštuomenės tartis, prestižine aristokratų kalba dar ilgai išliko prancūzų kalba, o prastuomenė iki pat XVIII a. pabaiegos kalbėjo vietiniais dialektais. Anglų tartis nuo rašybos ėmė tolti dar XV a., tam sutvarkyti labai būtų pasitarnavusios spaustuvės, kurios iš tiesų labai prisidėjo prie kalbų standartų įtvirtinimo, bet Anglijos spaustuvininkai buvo pagarsėję konservatyvumu ir ištisis šimtmečius diegė senąją rašybą, o tartis tik dar labiau nutolo nuo rašybos⁹. Įdomu

⁹ Išsamiau apie anglų kalbos formavimąsi žr. Birštonaitė, R. Kai kurie anglų, slovākų ir lietuvių šnekamųjų standartinių kalbų formavimosi bruožai. *Archivum Lithuanicum*. T. 4 (2002).

ir tai, kad XVII–XVIII a. Anglijoje buvo bandyta įkurti akademiją, kuri pasirinktų kalbos standartu – jos iniciatoriai buvo žinomi rašytojai Miltonas, Defo, Sviftas, tačiau šią puikią idėją sužlugdė anglų priešinimasis prancūziškoms idėjoms, kuriose buvo galima įžvelgti bet kokią absoliutizmą. Vietoj akademijos idėjos buvo nutarta kalbos vadovu pasirinkti Samuelį Johnsoną ir jo 1755 m. išleistą žodyną. Prestižinės tarties siekis išsilaiko iki šių dienų, o rašybos ir tarties artėjimo žingsnių nematyti.

Taigi iš aptartų pavyzdžių matyti, kad kalbos kodifikuojamos ir standartas kuriamas kiekvienoje šalyje gana skirtingai¹⁰. Gerokai daugiau bendrybių atsiranda ir visoje Europoje kalbos kodifikavimo klausimas pasidaro dar svarbesnis, kai prabilta apie liaudies švietimą. Steigiamos spaustuvės, nes knygos tapo pagrindine švietimo priemone, o knygų spausdinimas reikalavo kuo greičiau standartizuoti kalbą¹¹. Išmokę skaityti, žmonės staiga pajunta, kad yra verčiami kalbėti kažkokia nauja kalba. Politiniai kataklizmai iškelia naujas tautas arba prikelia senąsias ir aiškiai matyti, kaip vienoje po kitos šalyse įtvirtinamos naujos kalbos – kaip akademijų, komisijų ar atskirų asmenų kodifikavimo rezultatas. XX a. pradžioje visoje Europoje, sukūrus visuotinę bendrojo lavinimo sistemą, švietimo ministerijos imasi tiesiogiai kontroliuoti rašybos ir gramatikos mokymą, o XX a. viduryje mokslininkai jau kuria kalbos politikos teorijas. Einaras Haugenas, išanalizavęs kalbų kelią nuo tarmės iki standartinės kalbos, išskiria keturis pagrindinius

¹⁰ Čia verta prisiminti, ką apie tobulos kalbos paieškas rašo Umberto Eco: „Ryšėja mintis, kad kalbos turi dvasią, todėl yra tarpusavyje nepalyginamos, perteikiančios skirtingas pasaulio vizijas. <...> Beprasmiška įvairių tautų kalboms ieškoti įsivaizduojamos vieningos matricos.“ (Eco, U. *Tobulos kalbos paieškos Europos kultūroje*. Vilnius, 2001, p. 107.)

¹¹ Atkreiptinas dėmesys, kad šiuo metu kompiuteriai reikalauja dar labiau standartizuoti kalbą, jeigu norima, kad kalba atsirastų informacinėse technologijose. Jau kalbama apie kompiuterines gramatikas, kurios bus įvairių įrankių ir technologijų pagrindas. Taigi tie, kurie dabar siūlo naikinti standartinę kalbą ir kalbėti, taip, kaip kam patogiau, demonstruoja naujųjų technologijų neišmanymą, nesusigaudymą, kuriame amžiuje gyvena.

žingsnius: 1) normos pasirinkimą, 2) formos kodifikavimą, 3) funkcijos tobulinimą, 4) bendruomenės priėmimą¹². Kaip matyti iš anksčiau pateiktų pavyzdžių, ir pirmasis, ir antrasis žingsniai Europoje vyko ne stichiškai, o glubojami aukščiausios to meto valdžios. Dabar sunku patikėti, kad tuometinis kalbos įstatymas buvo gramatika ir žodynas.

3. Standartinės kalbos kūrimasis Lietuvoje

Lietuvos kelias iki patvirtinto kalbos standarto ir panašus į čia minėtų šalių, ir skirtingas dėl istorinių įvykių, socialinės ir politinės padėties. Apskritai lietuvių kalbos istorija įdomi ir spalvinga, tačiau šiam straipsniui atrinkti tik tie momentai, kurie rodytų nueitą kelią iki kalbos standarto įteisinimo, kalbos politikos susiformavimo. XV a., kai ispanai jau susikuria savo kalbos standartą, Lietuvoje lietuviškai privačiame gyvenime kalba valstiečiai, miestiečiai ir kai kurie smulkieji bajorai, valstybės raštuose įsitvirtina rytinių slavų kalba (nes tuo metu lietuvių rašytinės kalbos nebuvo), o su kitomis šalimis susirašinėjama lotyniškai. Maždaug nuo XVI a. pradžios viešajame gyvenime pasirodo lenkų kalba. Ji labiausiai reikiiasi per Bažnyčią. Iš Lenkijos atvykę dvasininkai nerodė noro mokytis lietuvių kalbos. Viena iš priežasčių galėjo būti ta, kad nuo pat krikščionybės įvedimo Lietuvos bažnytinė provincija administraciniu požiūriu priklausė Lenkijos Gniezno arkivyskupui. XVII a. pabaigoje lenkų kalba įsitvirtina ir kanceliarinėje kalboje. XVI–XVII amžiai labai svarbūs ir lietuvių rašomajai kalbai. Pirmiausia iškyla poreikis susikurti rašybą. Ji buvo skolinta (iš lenkų ir vokiečių), nelabai atitiko lietuviškus garsus, todėl teko verstis įvairiais

¹² Giedriaus Subačiaus vertimas (Subačius, G. Standartinių (bendrinių) kalbų istorijos chronologija. *Metmenys*. Nr. 84 (2004), p. 103). Petras Jonikas knygoje „Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje“ yra pateikęs lietuvių kalbai kiek priimtinesnius etapų pavadinimus: „Bendrinės kalbos kūrimo raideje galima išskirti keturis požiūrius: normos pasirinkimą, jos kodifikaciją, tos kalbos tolimesnį ypač funkcinį išsvystymą ir šios kalbos įgyvendinimą visuomenėje.“ (Jonikas, P. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*. Chicago, 1987, p. 21.)

diakritikais ir sudėtiniais rašmenimis: pavyzdžiui, Martynas Mažvydas lietuviškus garsus *ė* ir *e* žymėjo raide *e*, ilguosius garsus *y* ir *ū* – *ii* ir *uu*, garsą *š* – triženkliu *fch*; Danielius Kleinas pirmasis ėmė žymėti lietuvišką garsą *ė*; Mikalojus Daukša šalia jau vartojamų *q* ir *ę* ima vartoti *į* ir *ų*. Kitas labai svarbus to meto uždavinys – pasirinkti tinkamą tarmę, kad rašyti tekstai būtų suprantami visų tarmių atstovams. Su šia problema susidūrė ir Mažvydas. Nors „Katekizmo“ pagrindas yra žemaitiškas, tačiau esama ir aukštaitiškų priemaišų, o vėlesniuose raštuose jis aiškiai suka į vakarų aukštaičių pusę. Šios tarmės lytys vyrauja Jono Bretkūno, Jono Rėzos darbuose. Vakarų aukštaičių tarmės pagrindu parašyta ir Danieliaus Kleino gramatika – šią tarmę jis vadina bendriausia ir geriausia. Taigi, galima sakyti, kad Mažoji Lietuva jau pasirenka tarmę, gana nuosekliai laikosi Kleino rašybos. Didžiojoje Lietuvoje situacija visai kitokia: daug daugiau tarmių, o ir rūpintis kalbos kūrimu nebūta kam. Daukša rašydamas rėmėsi savo vidurio aukštaičių (Dotnuvos) tarme, primaišydamas kitų tarmių žodžių, reformatų kalvinų raštai taip pat artimi tai pačiai tarmei su kitų tarmių elementais, matyt, paimitais iš ankstesnių liuteroniškų raštų. Reikia pripažinti, kad per tuos du šimtmečius bendra lietuviška rašyba nenusistovėjo, nebūta nuoseklumo ir sutarimo (gotiška rašyba Mažojoje Lietuvoje išsilaiko net iki Antrojo pasaulinio karo), tarmė taip pat nepasirinkta, tačiau mintys apie vakarų aukštaičių tarmę kaip tinkamiausią gali būti nulėmusios šios tarmės pasirinkimą XIX a. pabaigoje. Daukšos mintys, kad kalba yra būtinas ir svarbiausias dėmuo tautai norint išlikti tauta, taip pat buvo svarbios ateinančioms kartoms.

XVIII a. šiuo požiūriu yra žingsnis atgal: Rytų Lietuvoje buvo aiški slavų kalbų įtaka, o aukštesnieji LDK sluoksniai vis labiau lenkėjo. Lietuvių kalba buvo reikalinga tik pasiekti ir paveikti lietuviškai kalbančius valstiečius ir baudžiauninkus. Nors šiame amžiuje ir pasirodo keli lietuvių kalbai reikšmingi darbai (Konstantino Sirvydo žodyno „*Dictionarium trium linguarum*“ penktasis leidimas, „*Grammaticae Litvanicae*“, „*Universitas linguarum Litvaniae*“, pora vadovėlių mo-

kykloms), tačiau vienos tarmės pasirinkimo nematyti, o palyginti su Europoje vykstančiais kodifikavimo ir kalbos įtraukimo į valstybės politiką procesais, Lietuvoje galima pastebėti net atvirkštinius procesus – tas, kas kalba lietuviškai, laikomas atsilikusiu ir tamsiu¹³.

XIX a. pradžioje Lietuvą neabejotinai pasiekia Didžiosios prancūzų revoliucijos teiginiai apie naują tautos sąvoką, kurioje kalba (ypač standartinė) vaidina svarbų vaidmenį, taip pat Europos šviesuomenės mintys, kad kalba yra tautybės ir tautos gyvastis, kad galima ištobulinti ir labiausiai apleistą ar net nežinomą kalbą. Europos mokslininkų darbuose apie tautų ir kalbų istorijas nuskamba ir lietuvių vardas, nes, susikūrus lyginamajam indoeuropiečių kalbų mokslui, lietuvių kalba tampa svarbiausiu to lyginimo šaltiniu. Varšuvos mokslo bičiulių draugija, norėdama labiau pažinti savo valstybės (Lenkijos ir Lietuvos) praeitį, paprašo Vilniaus universiteto surinkti žinių apie lietuvių kalbą, tačiau informacijos (kaip ir buvo galima tikėtis) gavo nedaug, todėl užsako draugijos nariui (kaip lietuviui) Ksaverui Boguž(š)iuviui parašyti ta tema veikalą. Jis iš tiesų buvo kilęs iš Lietuvos (Pabaisko valsčiaus), teologijos mokslus baigęs Vilniaus akademijoje, tačiau lietuviškai mokėjo menkai. Tiesa, jis teigė, kad prieš rašydamas studijavęs lietuvių kalbos rašybą ir gramatiką iš P. Ruigio ir K. Sirvydo žodynų, tačiau jo darbas „Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią“, išleistas 1808 m., nepretendavo į rimtą kalbotyros veikalą. Pats autorius sakosi turėjęs tikslą „sukelti meilę gujamai lietuvių kalbai ir tautai, parodyti niekinamos muzikų kalbos savitumą, senoviškumą, tobulumą, tinkamumą tiek grožinei

¹³ „Jau kitaip į gimtąją lietuvių kalbą žiūrėjo smulkūs Žemaitijos bajorai, kurie ir kalbos požiūriu beveik nesiskyrė iš vietinės lietuviškosios aplinkos, ir dėl to lenkų bei lenkuojančių buvo laikomi atsilikusiais ir tamsiais. [...] Ir nors daug pakeliavęs žemaičių bajoras mokąs lenkiškai kalbėti, bet šiaip, tik vieną kitą stiklėlį išlenkęs, imąs lenkiškai grabalioti. K. Baginskis (aut. pastaba: domininkonas, rinkęs savo valdžiai duomenis apie Žemaitiją) pažymi, jog didžiausia žemaičių bajorų prastumo ir blogo išsilavinimo priežastis esanti ta, kad jie nenorį išsižadėti savo supainiotos, absurdiškos kalbos ir pasirodyti pasauliui.“ (Jonikas, P. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*. Chicago, 1987, p. 113 p.)

literatūrai, tiek kultūriniam gyvenimui apskritai¹⁴. Šiame veikale atsispindi ir to meto Europos šviesuomenės idėjos – autorius pabrėžia gimtosios kalbos reikšmę tautai: „Tai yra tikra tiesa, kad, norint tautą sunaikinti, reikia atimti jos kalbą.“¹⁵ Nors ir ne mokslinis, tačiau veikalas turėjo didelę įtaką lietuvių patriotams, ypač to meto žemaičiams. Būtent Žemaitijoje ir kyla lietuviškas sąjūdis, dar vadinamas Žemaičių sąjūdžiu arba Žemaičių lietuviškuoju literatūriniu sąjūdžiu, kuriam kurį laiką vadovavo vyskupas Juozapas Arnulpas Giedraitis. Visi šio sąjūdžio dalyviai ne tik stengiasi rašyti lietuviškai, kviečia saugoti ir puoselėti lietuvių kalbą, bet ir kelia rašto vienos tarmės pagrindu idėją. Pavyzdžiui, Antanas Klementas pasisako už Telšių, Dionizas Poška – už Viduklės patarmę. Poška kalbos standartui nustatyti net siūlė įkurti atitinkamą komisiją. Būta ir kitokių minčių – Silvestras Valiūnas manė, kad nereikėtų vieno kurio kampo kalbos laikyti geriausia, o į žodynus dėti visus gyvosios kalbos pavyzdžius. Jurgis Pabrėža rašė pajūrio žemaičių tarme, turėjo susidaręs savo rašybą (ilguosius savo tarmės balsius žymėjo dvigubais rašmenimis, pvz., *waardaa*), svetimiams žodžiams kūrė pakaitus, skatino tai daryti ir kitus rašančiuosius, ypač didelis jo nuopelnas botanikos terminijai. Kitas kultūrinis židinys susikuria Vilniaus universitete. Jo iniciatoriai taip pat žemaičiai, universiteto studentai (vien iš Kražių gimnazijos čia studijavo keliasdešimt jaunuolių), be abejo, į Vilnių atvežę Žemaičių sąjūdžio idėjas. Tiesa, studentų tautinį sąmoningumą žadino ir universitete dėstomi dalykai, pavyzdžiui, per literatūros paskaitas buvo raginama domėtis liaudies kūryba, ieškoti literatūroje tautinių elementų, o per istorijos paskaitas studentai sužinodavo apie Lietuvos praeitį. Jaunimas imasi rašyti mokykloms lietuviškus vadovėlius, versti literatūros kūrinius į lietuvių kalbą, rinkti gyvosios kalbos faktus, keliamos mintys apie lietuvių kalbos žodyną ir gramatiką, tarmės pasirinkimo klausimas, kalbos gryninimas. Tokioje atmosferoje išsirutulioja dar viena mintis – Vilniaus

¹⁴ Jonikas, P. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*. Chicago, 1987, p. 167.

¹⁵ *Ten pat*, p. 166.

universitete įkurti lietuvių kalbos katedrą, kuri rūpintųsi ne tik lietuvių kalbos dėstymu, bet ir visais kalbos klausimais. Šią idėją įgyvendinti imasi Kazimieras Kantrimas. Jis penkiolikoje punktų išdėsto tokios katedros reikalingumą, jai vadovauti pasiūlo Poškos draugą Leoną Uvainį, nes jis, be kitų septynių kalbų, gerai mokąs lietuvių kalbą. Kantrimo pasiūlymą svarstė Literatūros ir laisvųjų menų fakultetas ir jam pritarė, tačiau šiam siekiui nebuvo lemta išsipildyti, nes 1832 m. universitetas uždaromas.

Tuo metu universitete studijavęs Simonas Stanevičius savo darbus rašo žemaičių tarpe, primaišydamas kitų tarmių elementų, ir nors tarmės pasirinkimo klausimo nekelia, tačiau labai svarbios jo nuostatos į lietuvius ir žemaičius žiūrėti kaip į tos pačios tautos atstovus (perspausdintai 1737 m. anoniminei gramatikai jis prideda lietuvišką antraštę – „Trumpas pamokymas kalbos lietuviškos arba žemaitiškos“), taip pat pastangos svetimiems žodžiams ieškoti pakaitų gyvojoje kalboje arba kurti naujus.

Simoną Daukantą galima laikyti ir Žemaičių sąjūdžio, ir universiteto idėjų tęsėju. Jis, kaip ir Stanevičius, lietuvių ir žemaičių nelaiškė skirtingais, tad ir kalbą vadino lietuvių ir žemaičių kalba. Be didžiulių Daukanto nuopelnų Lietuvos, lietuvių kalbos istorijai, labai svarbios jo mintys apie bendrą kalbą. Pirmuosius darbus jis pats rašė pajūrio žemaičių tarpe, tačiau teigė, kad kitų tarmių atstovai jo raštą, kartą perskaitę, galį skaityti savąja. Vėlesniuose raštuose vis labiau sukama į vakarų aukštaičių tarbę, galbūt ji bus pasirodžiusi labiausiai tinkama tokiam tikslui. Daukantas normos istorijoje iškyla kaip vienas iš ryškiausių XIX a. kalbos grynintojų. Jam atrodė, kad tautai gali atstovauti tik gryna kalba, antraip ji netinka kultūrinei funkcijai. „Pasakojimo apie veikalus lietuvių tautos senovėje“ pratarėje jis rašo: „Žodžius svetimus, jūrštus į mūsų kalbą, išmečiau, o į jų vietą tikrus lietuviškus žodžius pastačiau, kad prašalietis, skaitydamas mūsų knygas, netartų

mūsų tautą esant sąmėžiniu visokių tautų.¹⁶ Kovodamas su kitų kalbų įtaka, jis gyvojoje kalboje ir senuosiuose raštuose ieškojo svetimybės pakaitų, o neradęs kūrėsi pats. Dalis jo naujadarų ilgainiui įsitvirtino lietuvių kalboje (laikrodė, daiktavardis, būdvardis).

Kad švietimo ir kultūros reikmėms skirta kalba turi būti švari ir gramatiškai apdorota, rašė ir Juozas Čiulda savo rankraštiniėje XIX a. gramatikoje. Jis teigia laiką savo tarmės (vakarų žemaičių), nes ji jam atrodanti labiau susiformavusi, tačiau kelia ir kitą mintį – kadangi lietuvių kalba esanti suskilusi į daug tarmių, reikią jas išnagrinėti ir apgalvoti, „kuri tarmė yra toliausiai pažengusi į priekį visuotiniame gyvosios kalbos veržimesi į tobulumą ir daugiausia priartėjusi prie to tikslo“¹⁷.

XIX a. viduryje Žemaičių sąjūdžio idėjos atrodė prigesusios, tačiau kaip tik tuo metu iškyla asmenybė, kuriai buvo lemta pakeisti visą to meto gyvenimą, o kalbą padaryti politikos įrankiu, todėl jos veiklą verta aprašyti šiek tiek plačiau. Tai buvo Motiejus Valančius. Pasak Alvydo Jokubaičio, tai buvo monarchas, turintis valdžios galią¹⁸. Jo protą, gebėjimą valdyti, charizmatiškumą liudija caro valdininko Vladimiro Meščerskio, inspektavusio Žemaičių vyskupiją, laiškas carui Aleksandriui: „Svarbiausias iniciatorius ir veikėjas ne tik Kauno gubernijoje, bet visame krašte, tarp rusiško reikalo priešų, be abejo, yra Kauno vyskupas Volončevskis. Ši asmenybė savo aplinkoje yra ganėtinai išskirtinė visais požiūriais. Nejučia, jeigu lygini šį milžinišką protą, šią per 30 metų išseitą vyskupystės bei kunigystės mokyklą, šitą miklumą, meistriškumą ir gudrumą, klastos ir apgavystės menus, iškeltus į religinę aukštumą, įgytą išmanymą ne tik apie kraštą, bet ir kiekvieną asmenį, jame gyvenantį,

¹⁶ *Ten pat*, p. 203.

¹⁷ *Ten pat*, p. 233.

¹⁸ 2013 m. birželio 21–23 d. „Santaros-šviesos“ suvažiavime prof. Alvydas Jokubaitis skaitė paskaitą „Tarp kunigaikštystės ir tautinės valstybės. M. Valančiaus *interregnum* prasmė“. Pagrindinė paskaitos mintis: Žemaičių vyskupija – politinė XIX a. Lietuvos gyvenimo forma, pagimdžiusi politiškai organizuotą tautą. Prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2013-07-04-alvydas-jokubaitis-valanciaus-interregnum-tarp-kunigaikstystes-ir-tautines-valstybes/103817>.

ilgą praktiką pažįstant rusų administraciją, jos ankstesnius ir dabartinius atstovus, tai negabius, tai silpnadvasius, tai išsižadančius savo nacionalinių interesų baiminantis prancūziško laikraščio, jeigu palygini visa tai su pigmėjais, pasiūstais kautis su šituo Makiavelių Makiaveliu, tuomet, deja, supranti pernelyg aiškiai jo galią ir mūsų bejėgiškumą.¹⁹ Jokubaitis savo paskaitoje pabrėžia, kad Valančiui nebuvo lengva ir palaikyti lietuvių, ir įtikinti imperatoriui, tačiau pasinaudodamas savo įtaka, aštriu protu ir neregėta intuicija, jis be jokių revoliucijų, išnaudodamas tarpuvaldžio laikotarpį, sugeba sukurti savotišką tautinę valstybę, ir ta jo Žemaičių vyskupija buvo pirmoji politinio valdymo forma. Jis tikėjo vakarų romantikų žodžiais, kad kalba yra tautos siela, taip pat suprato, kad **kalba yra politika**, ir pasiremdamas liaudimi ir jos kalba sukuria politiškai organizuotą tautą. Valančiaus nuopelnai Lietuvai didžiuliai. Tai buvo didis politikas, deja, dar ne iki galo įvertintas ir istorikų, ir politikų. Tikėtina, kad be šios asmenybės nebūtų nei nepriklausomos Lietuvos, nei valstybinės lietuvių kalbos. Valančius XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios šviesuomenei parodė pavyzdį, kaip vėl sukurti Lietuvos valstybę. Negalima atmesti ir tokios minties, kad būtent dėl Valančiaus sugebėjimo laviruoti tarp savų ir valdžios, telkti bendram darbui visus norinčius ir galinčius, Lietuva iš spaudos draudimo išėjo su minimaliais nuostoliais – per visą draudimo laikotarpį kirilica išspausdinta tik 60 knygelių. Kad Valančius buvo tautos vedlys, tai gerai matyti iš jau minėto Meščerskio laiško: „Volončevskio pajėgos ganėtinai gausios ir sumaniai organizuotos bei sudaro skirtingas funkcijas apimančio vieningo politinio valdymo taisyklingą derinį. <...> Tačiau fizinės pajėgos yra ne mažiau svarbios ir reikšmingos: 1) kunigų legionas – iki 800 žmonių Kauno gubernijoje, vienas už kitą gudresni ir protingesni, ir visi išauklėti Volončevskio; 2) jo sufraga-

¹⁹ Laiško originalas yra paskelbtas *Вестник церковной истории*. 2006, № 2, p. 59–62. Prieiga per internetą: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/682099/>; originalas: Rusijos Federacijos valstybinis archyvas, f. 677, ap. 1, b. 895, lap. 27–29v.. Lietuviškas dokumento vertimas su komentarais publikuotas „Bažnyčios istorijos studijose“. (Smetona, A. Keli štrichai Motiejaus Valančiaus portretui. *Bažnyčios istorijos studijos*. T. 7 (2014).

nas, vyskupas Beresnevičius, kilęs iš dvarininkų, kuriam tarpininkaujant viešpataujama tarp dvarininkų; 3) vadinamosios bažnytinės brolijos, kurių gubernijoje iki 600, o kiekvienoje brolijoje tiek narių, kiek parapijiečių, kitaip sakant, iki 300 tūkstančių valstiečių, susibūrusių į vieningą katalikų masę; 4) didžiulės rinkliavos, pas jį suplaukiančios ir jo skirstomos gubernijoje kaip subsidijos kunigams, slaptas knygų ir propagandos platinimas, ištremtų kunigų ir kitų gubernijų kunigų, liaudies valdžios agentų užsienyje ir krašte rėmimas ir pan.; 5) jo nuosavas paštas visame krašte, susidedantis iš bažnyčios elgetų ir globotinių; 6) pagaliau visa lenkų šlėkta, visi smulkieji kanceliarijų valdininkai ir bajorai dvarininkai. Štai kas lemia vyskupo Volončevskio galią.“

Pasitelkus kalbą kaip politinį įrankį, Valančiui teko spręsti ir vienos kalbos klausimą. Jam labai rūpėjo įtikinti įvairiakalbiams savo vyskupijos gyventojams (ypač tada, kai prie vyskupijos buvo prijungti keli Vilniaus vyskupijos dekanatai), tačiau kuri tarmė galėtų tapti bendrąja kalba, nuspręsti nesiėmė, nors visus ragino tai daryti. Pats rašydamas tęsė ankstesnių autorių pastangas gryninti kalbą, tačiau reikia pripažinti, kad tiek jo valdymo laikotarpiu, tiek po jo bendros kalbos idėja skamba vis garsiau, aiškiai matyti, kad keliantieji šį klausimą žino Europoje vykusius ir vykstančius kalbos standartizavimo bei kodifikavimo procesus²⁰. Štai Laurynas Ivinskis kelia mintį, kad lietuvių kalbai reikia pasirinkti vieną tarmę, kaip tai daroma ir kitose kalbose. Jis siūlo pasirinkti vidurinę tarmę, kuri esanti geriau pažįstama, užimanti didžiausią plotą ir išvengusi svetimųjų įtakos. Gaila, kad nėra neišlikę jokie raštiško Ivinskio paliudijimo, kas

²⁰ Leonidas Donskis mano, kad „europiniai procesai XIX a. buvo gana bendri ir moderni Lietuva formavosi veikiamą bendraeuropinių XIX a. procesų. <...> XIX a. prasideda naujomis žmonių susitelkimo formomis. <...> Nacionalizmas buvo naujo tipo darinys: kalbos, kultūros, ekonominės struktūros, politikos vienovė. Didžiulį vaidmenį valstybės atsiradime suvaidina kultūra. XIX a. yra raštingumo, žurnalistikos gimimo, spausdinto žodžio įsigalėjimo ir masinio raštingumo amžius. Didelį svorį įgyja kalba, kuri gali suvienyti žmones.“ (Šiuolaikinės Lietuvos tapsmas. L. Donskio paskaita. Prieiga per internetą: http://www.tvdu.lt/video/iuolaikin_s_lietuvos_tapsmas_prof_leonido_donskio_paskaita_1_dalis.)

ta vidurinė tarmė. Jonas Juška manė tam reikalui tinkant ariogališkių tarmę: „Matyt, šiai tarmei autorius skyrė rašomosios lietuvių kalbos pamato vaidmenį. Taigi ją renkant(is), didesnis tarmės plotas ir didesnis ja kalbėjusių žmonių skaičius galėjo būti svarus argumentas. Kaip ir aprašytieji tarminiai ypatumai: kuo daugiau panašumo ariogališkių tarmė turėjo su Prūsų lietuvių šnekta, tuo daugiau jai buvo galimybių tapti keratine. Tarminių ypatybių požiūriu ariogališkių tarmė buvo „vidurys“ tarp žemaičių ir rytų lietuvių (rytiečių). Taigi labai tiko J. Juškos numatytajai misijai.“²¹ Antanas Baranauskas taip pat rėmė bendros kalbos idėją, savo straipsnyje apie žemaičių ir lietuvių kalbą siūlė kunigams rinkti įvairių vietų kalbinę medžiagą, iš kurios lietuvių kalbos tyrinėtojai paskui galėsią išvesti bendrąsias lietuvių kalbos taisykles bei sudarysią žodyną, gramatiką ir kitas taisyklines knygas. Vėliau jis kelia idėją tarmines formas suvesti į senesnes etimologines formas, kurios buvusios iki tarmių suskilimo. Tarmių derinimą turėjo simbolizuoti rašyba, kur kiekvienas rašmuo sujungtų tarminius garsų skirtumus. Tokį raštą kiekviena tarmė galėtų skaityti savaip – tačiau, kaip tą padaryti, Baranauskas nenurodė. Baranauskas, kaip ir visi XIX a. šviesuoliai, yra sukūręs nemažai naujadarų. Bene vertingiausi yra jo gramatikos terminai, kuriuos savo gramatikose vartojo ir Jonas Jablonskis: balsė, kirtis, rašyba, skaitvardis, sakinyš ir kiti. Baranausko bendros kalbos teoriją parėmė ir jo mokinys Kazimieras Jaunius. Tik jis į savo rašybą stengėsi įsivesti daugiau diakritinių ženklų (kad raštą būtų galima lengviau skaityti skirtingų tarmių atstovams) ir kiek galėdamas šalino iš rašto lenkiškas raides.

Ypač didelis postūmis kurtis kalbos standartą rašto reikmėms buvo „Auszros“ ir „Varpo“ pasirodymai. „Auszrai“, užsimojusiai per kalbą jungti visus lietuvius į tautinę vienybę, teko svarstyti rašybos ir tarmės klausimus. Rašyba – skolinta iš lenkų. Tiesa, Jono Basanavičiaus iniciatyva bandyta įvesti š ir č, bet netrukus vėl grįžtama prie lenkiškosios ra-

²¹ Mikulėnienė, D. XIX a. lietuvių tarmėtyra: Jono Juškos (1815–1886) įžvalgos. *Priešaušrio mokslas, kultūra ir švietimas: Lauryno Ivinskio 200-osioms gimimo metinėms*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012, p. 253.

šybos, nes skaitytojai prie jos esą įpratę. Iš pradžių stengtasi įtikti visoms tarmėms, galiausiai pasukama į vakarų aukštaičių tarmę. Gal todėl, kad laikraščio redaktoriai ir bendradarbiai buvo tos tarmės arba arčiausiai jos esančių šnektų, be to, juk nuo pat Mažvydo pastebimas ir kitų tarmių atstovų linkimas į vakarų aukštaičių pusę. „Auszra“ ypač rūpinosi kalbos grynumu: lietuviški žodžiai svetimiams pakeisti buvo imami ir iš anksčiau raštų ar žodynų ir kuriami pačių. Laikraščiui labai trūko kalbos specialisto, galinčio nukreipti naujų žodžių kūrimą sisteminė kryptimi, todėl naujažodžių sistemos nematyti, o kai kurie žodžiai (pvz., *tiesdarymas*) sudaryti ne pagal gyvosios kalbos žodžių darybos dėsnius. „Varpui“ jau nebekilo tarmės pasirinkimo klausimas, nes tai buvo aptarta būsimų varpininkų pirmame susirinkime. Kad galutinai pasirinkta vakarų aukštaičių tarmė, labai gerai matyti iš rankraščių redagavimo – redaktoriai bendradarbių pavartotas savos tarmės garsines, morfologines lytis ir net leksines tarmybes keitė vakarų aukštaičių pietiečių atitikmenimis. Pirmame varpininkų susirinkime aptarta ir dar nenusistovėjusi rašyba, kuri trukdanti ir leidėjams, ir rašantiesiems, ir redaktoriams, ir skaitytojams. Susirinkime nutarta sekti Kuršaičiu, tačiau be aiškaus standarto vis tiek buvo sunku. 1898 m. „Varpas“ sukviečia lietuviškų laikraščių ir spaustuvių atstovus pasitarti dėl lietuviško raidyno. „Varpo“ pristatytajam raidynui buvo pritarta, o savotišku standartu tampa Vinco Kudirkos „Statrašos ramsčiai“ (apie 1890 m.). Pamažu ir kituose leidiniuose ima nusistovėti dabar įprastas raidynas, o 1899 m. „Varpas“ laiko šį klausimą esant visiškai išspręstą. Taigi, raidynas nusistatytas, tarmė pasirinkta (Haugeno pirmasis standartinės kalbos etapas – formos pasirinkimas – įveiktas), belieka parašyti ir priimti vieną gramatiką, pagal kurią būtų galima ne tik rašyti, bet ir mokyti mokykloje. „Varpas“ ir šiuo atveju imasi iniciatyvos – visoms redakcijoms išsiuntinėja medicinos studento Petro Avizonio praktinės „Lietuviškos gramatikėlės“ rankraštį. Avizonis buvo įteikęs gramatikėlę Kudirkai, tačiau šis ją grąžino autoriui motyvuodamas tuo, kad „Varpas“ neturi pinigų jai išleisti. Tiesa, gramatikėlė turėjo daug trūkumų: gramatikos terminai lotyniški, visai nebuvo sintaksės

(vartoseną bandyta pateikti per gyvosios kalbos pavyzdžius). „Varpas“ tęsia viso XIX a. darbą – grynina kalbą. Iš pradžių ir čia vartojama klaidingai sudarytų žodžių (pvz., *sanjausmas, raštynyčia* ir t. t.), tačiau tolydžio šis darbas gerėja, žinoma, ne be Jono Jablonskio pastangų. „Varpas“ atkreipė dėmesį ir į sintaksės dalykus, pasirodo Jablonskio pirmieji sintaksės taisyklės ir straipsnis „Medega sintaksiui“, kuriame pateiktos mintys buvo svarbios ne tik praktikai, bet ir mokslui.

Gali būti, kad Lietuvoje dar ilgai būtų tekę laukti praktinės gramatikos, jeigu ne Amerikos lietuvių (Susivienijimo lietuvių Amerikoje) paskelbtas gramatikos konkursas. Tam reikalui Jablonskis kartu su Avizoniu kiek perdirbo „Lietuvišką gramatikėlę“, išsiuntė į konkursą ir jį laimėjo. Už laimėtus pinigus ji 1901 m. pagaliau buvo išleista Tilžėje, Otto v. Mauderodės spaustuvėje – „Lietuviškos kalbos gramatika. Rašytojams ir skaitytojams Vadovėlis“. Jablonskis, nors gerokai perdirbo ir išplėtė gramatikėlę, autorystės nesisavino, ji pasirašyta Petro Kriaušaičio slapyvardė (Petras – Avizonio vardas, Kriaušaitis – Jablonskio vienas iš slapyvardžių). Tačiau reikia pripažinti, kad ji pagal Haugeno normos teoriją užbaigia antrąjį standartinės kalbos etapą – formos kodifikavimą. Vėlesniuose, jau savo, gramatikos leidimuose Jablonskis įtvirtina gramatikos normas, pateikia visą kalbos struktūrą (nuo fonetikos iki sintaksės). Ryškėja ir trečio etapo (funkcijos tobulinimas) kontūrai – Jablonskis suformuluoja norminimo principus: rašomosios²² kalbos pagrindas yra paprastoji suvalkiečių tarmė, kitos kalbos jai gali suteikti tik trūkstumų

²² Labai svarbu paminėti, kad lietuvių kalbotyroje vartoti keli terminai standartinėi kalbai nusakyti. J. Jablonskis vartojo „rašomosios kalbos“ terminą, jis netgi pabrėžė, kad renkasi jį sąmoningai, nes nesiima kodifikuoti šnekamosios kalbos, rašomoji jo laiku esanti svarbiausia. „Bendrinės kalbos“ terminas imtas vartoti tik 1927 metais ir išpopuliarintas tarpukariu. P. Skardžius ir A. Salys, grįžę į Kauną po studijų Europoje, parsivežė ir europinę nuostatą, kad standartinės kalbos formuojasi iš rašomosios ir šnekamosios kalbos mišinio, todėl jiems atrodė nepriimtinas Jablonskio siauras terminas. Po 1950-ųjų „bendrinės kalbos“ terminą pakeitė rusiškas „literatūrinės kalbos“ terminas. Ir tik XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje (Aleksu Girdenio ir Aldono Pupkio pastangomis) vėl grįžtama prie „bendrinės kalbos“, jau tada diskutuota ir dėl „standartinės kalbos“ termino įvedimo.

mažmožių; nauji žodžiai kuriami ne stichiškai, o atsižvelgiant į kalbos sistemą, nerandant gero pakaito svetimam žodžiui, paliekamas svetimas.

Svarbiausi lietuvių standartinei kalbai yra 1922 metai, kai pagaliau kalba tampa valstybės politikos dalimi: Lietuvos Respublikos Konstitucijos 6 straipsnyje nustatomas lietuvių kalbos statusas (*Valstybės kalba – lietuvių kalba. Vietinių kalbų vartojimą nustato įstatymas*); Jablonskio gramatika Švietimo ministerijos patvirtinama privaloma; Kaune įkuriamas Vytauto Didžiojo universitetas, kuriame lietuvių kalba dėstoma kaip studijų dalykas, pradedami kalbos sistemos visų lygmenų tyrimai. Pagaliau Lietuva pasiveja Europą, jau galima kalbėti apie Lietuvos kalbos politiką. Visi tolesni tarpukario Lietuvos kalbininkų ir šviesuomenės darbai (Prano Skardžiaus, Antano. Salio, „Gimtosios kalbos“ bendradarbių, Kalbos draugijos sekcijų veikla) yra standartinės kalbos tobulinimas su siekiu pereiti į ketvirtą etapą – visuomenės priėmimą.

XX a. daugelis valstybių pereina prie tiesioginio kalbos reglamentavimo: konstitucijose įtvirtinama valstybinė kalba, kai kur priimami atskiri kalbos įstatymai. Haugeno trečiasis ir ketvirtasis etapai – funkcijos tobulinimas ir bendruomenės priėmimas – atiduodami koordinuoti arba komisijoms, arba taryboms. Atsiranda naujas reiškinys – kalbos arba kalbų politika. XX a. antroji pusė taip pat labai įdomus etapas, tačiau tai būtų jau kito straipsnio tema.

4. Apibendrinimas

Bet kuri kalba, kol tampa standartine, pereina kelis etapus. Jų sėkmė ir trukmė priklauso nuo valstybės požiūrio ir tikslo, nuo valstybės apsisprendimo kalbą įtraukti į bendrąją savo politiką. Kaip matyti iš straipsnyje pateiktų Europos pavyzdžių, standartinės kalbos greičiau sukuriamos ir įtvirtinamos ten, kur jos suprantamos kaip valstybių vienijimo ir valdymo įrankis. O ten, kur standartinės kalbos idėja kyla pavergtoje tautoje, jai tenka nueiti ilgą ir sunkų kelią.

Lietuvių standartinės kalbos istorija kaip tik ir gali būti priskiria-

ma prie sunkiojo raidos kelio. Kaip matyti, iki XIX a. tarmė, nepaisant rašančiųjų polinkio į vakarų aukštaičių tarmę, nepasirenkama, rašyba nenusistovėjusi, su valstybės politika ji siejasi tik tiek, kiek lietuvių kalba yra reikalinga valstiečiams, baudžiauninkams ir smulkiajai bajorijai valdyti.

XIX a. šie procesai dėl įvykių ir nuostatų Europoje įgyja pagreitį. Didžiulį vaidmenį suvaidina Žemaičių sąjūdis ir jo siekius tęšęs M. Valančius, sugebėjęs per kalbą suvienyti tautą ir šitaip pirmą kartą standartinės kalbos istorijoje įtraukęs kalbą į politiką. Ėmus eiti spaudai, standartizavimo būtinybė iškyla dar stipriau, todėl galima sakyti, kad XIX a. pabaigoje tarmė jau pasirinkta, rašyba nusistovi. Apskritai visas XIX a. pažymėtas kalbos gryninimo žyme – visi, kurie nors kiek rašė, stengėsi ieškoti svetimiems žodžiams atitikmenų arba pakaitų. Tiesa, sistemiškai ir nuosekliai naujadarai imami kurti tik standartizacijos dalykų ėmusis Jablonskiui.

Svarbiausiais standartinei kalbai laikytini 1922 metai, kai Konstitucijoje ji paskelbiama valstybine, Švietimo ministerija Jablonskio gramatiką pripažįsta gramatikos standartu, o Kaune įkuriamas universitetas. Būtent tais metais kalba turi pripažintą standartą ir tampa valstybės politikos dalimi.

LANGUAGES IN THE STATE POLICY: DEVELOPMENT OF LANGUAGE STANDARD

IRENA SMETONIENĖ

Summary

Keywords: language politics; standard language; written language; state policy; dialect; grammar; orthography; nation; university; Lithuanian; purification.

This paper focuses on the development of language standard: why and when it emerged in Europe, its significance and similarity to the processes that happened in Lithuania. Standard languages are created and get established faster when they are understood as a tool to unite and rule states. For a subdued nation the development of standard language might be long and difficult. The history of Standard Lithuanian is long and complex. Despite the tendency of writing to lean towards the Western Aukštaitian, the dialect was not chosen until the nineteenth century and the orthography was not fully established; the link with the state policy was in so much as it was nee-

ded to control the countryside people and gentry. The Samogitian movement and Motiejus Valančius who continued to implement its aspirations played a significant role in the nineteenth century events. At the end of the nineteenth century the dialect was already selected and orthography set. Generally the whole nineteenth century was marked by the purification of the language. 1922 might be considered the most important year for Standard Lithuanian: it was declared the state language in the Constitution, the Ministry of Education acknowledged Jablonskis' grammar as the standard grammar and the university was established in Kaunas.

Įteikta 2014 m. rugsėjo 3 d.